

Malé dějiny lingvistiky

Jiří Černý

portál

Malé dějiny lingvistiky

Jiří Černý

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Černý, Jiří

Malé dějiny lingvistiky / Jiří Černý. -- Vyd. 1. -- Praha : Portál, 2005. -- 240 s.
ISBN 80-7178-908-9

81'1(091)

- dějiny lingvistiky
- učebnice vysokých škol

81 - Lingvistika. Jazyky

37.016 - Učební osnovy. Vyučovací předměty. Učebnice

© Jiří Černý, 2005

Portál, s. r. o., Praha 2005

ISBN 80-7178-908-9

Obsah

Předmluva	11
1 Lingvistická prehistorie	13
1.1 Vznik a vývoj člověka.....	13
1.1.1 Původ člověka a základní vývojová řada	13
1.1.2 „Lidské“ vlastnosti	14
1.2 Mluvený jazyk v archaických společenstvích	18
1.2.1 Problémy výzkumu „pravěkých“ jazyků.....	18
1.2.2 Současné „primitivní“ jazyky	19
1.2.3 Hypotézy o vzniku lidské řeči.....	20
1.3 Ostatní dorozumívací prostředky.....	22
1.3.1 „Přírodní“ prostředky komunikace	22
1.3.2 Optické a zvukové signály	22
1.3.3 Rituály.....	24
1.4 Absence lingvistiky	24
1.4.1 Neexistence vědy u pravěkého člověka	25
1.4.2 Problematika přechodu od pravěku do historického období	26
2 Starověk	27
2.1 Vznik písma ve velkých starověkých říších.....	27
2.1.1 Podmínky vzniku písma	27
2.1.2 Základní typy písma	28
2.1.3 Význam písma	30

2.2	Nepřímé důkazy o lingvistice v Mezopotámii, Egyptě a Číně.....	30
2.2.1	Mezopotámie	31
2.2.2	Egypt	31
2.2.3	Čína	32
2.2.4	Další starověké říše.....	33
2.3	Féničané a hláskové písmo.....	34
2.3.1	Vynález hláskového písma.....	34
2.3.2	Další vývoj hláskového písma	35
2.4	Staroindická fonetika a gramatika sanskrtu	36
2.4.1	Staroindická literatura a sanskrt.....	36
2.4.2	Fonetika ve staré Indii	36
2.4.3	Pániniho gramatika	37
2.4.4	Význam sanskrtu pro moderní lingvistiku	38
2.5	Starořecká jazykověda.....	38
2.5.1	Filozofie a jazykověda v antickém Řecku	38
2.5.2	Velcí filozofové a otázky jazyka	39
2.5.3	Dionysios Thrácký a gramatika řečtiny	40
2.6	Řím a latinské gramatiky.....	42
2.6.1	Římští gramatikové.....	43
2.6.2	Zlatý věk: Varro a Quintilianus	43
2.6.3	Pozdní období: Donatus a Priscianus	44
2.6.4	Boëthius.....	45
3	Středověk.....	47
3.1	Evropský středověk.....	47
3.1.1	Úpadek Římské říše	47
3.2	Raný středověk.....	48
3.2.1	Šíření křesťanství a písma.....	48
3.2.2	Isidor Sevillský	51
3.3	Scholastika a latinská gramatika	52
3.3.1	Scholastika a sedm svobodných umění	52
3.3.2	Latinská gramatika	52
3.4	Spekulativní gramatika a spor o univerzálie	53
3.4.1	Spekulativní gramatika.....	53
3.4.2	Petrus Hispanus a sémantika.....	54
3.4.3	Spor o univerzálie	55

3.5	Středověk a „vulgární“ jazyky	55
3.5.1	Latina a „vulgární“ jazyky	55
3.5.2	Arabská fonetika a gramatika	56
3.5.3	První náznaky evropských gramatik	56
3.5.4	Dante a italské dialekty	57
4	Od renesance do 18. století.....	59
4.1	Renesance a počátky nové doby	59
4.1.1	Převratné renesanční období.....	59
4.1.2	Pravopis a fonetika	60
4.1.3	První gramatiky moderních jazyků	60
4.2	Námořní objevy a zájem o exotické jazyky	61
4.2.1	Gramatiky exotických jazyků.....	61
4.2.2	Teorie gramatiky	62
4.2.3	Vícejazyčné slovníky	62
4.2.4	Náznaky komparatistiky	62
4.2.5	Náznaky historického studia jazyků.....	63
4.2.6	Význam renesanční jazykovědy	63
4.3	Humanismus, empirismus a reforma	63
4.3.1	Proměny nové doby	64
4.3.2	Martin Luther	64
4.3.3	Erasmus Rotterdamský.....	65
4.3.4	Petrus Ramus	67
4.3.5	Francis Bacon	68
4.3.6	Jan Amos Komenský.....	68
4.4	Racionalismus 17. století.....	69
4.4.1	Descartův racionalismus	69
4.4.2	Škola Port-Royal	69
4.4.3	Navazování na předchozí období	71
4.4.4	Giovanni Battista Vico	71
4.5	Osvícené 18. století	72
4.5.1	Fonetika a Hellwagův trojúhelník.....	72
4.5.2	Další gramatiky a slovníky exotických jazyků.....	73
4.5.3	Další náznaky srovnávací a historické gramatiky	74
4.5.4	Francouzští encyklopedisté.....	74
4.5.5	Johann Gottfried von Herder	75
4.5.6	James Harris.....	75
4.5.7	Význam „předvědecké“ lingvistiky	75

5 Srovnávací a historická gramatika 19. století	77
5.1 „Objevení“ sanskrtu	77
5.1.1 Počátky vědecké lingvistiky	77
5.1.2 Význam sanskrtu.....	78
5.2 Zakladatelé srovnávací a historické gramatiky	79
5.2.1 Rasmus Rask.....	80
5.2.2 Franz Bopp.....	81
5.2.3 Jakob Grimm.....	82
5.3 Další rozvoj srovnávací a historické gramatiky	83
5.3.1 Slavistika, romanistika a klasická filologie.....	84
5.3.2 Wilhelm von Humboldt	85
5.3.3 August Schleicher	87
5.4 Teorie o dokonalosti jazyků	89
5.4.1 Teorie o „dokonalých“ jazycích	89
5.4.2 Moderní pohled na dokonalost jazyků	90
5.5 Genetická klasifikace jazyků.....	90
5.5.1 Jazykové rodiny	90
5.5.2 Rodina indoevropských jazyků.....	90
5.5.3 Potíže genetické klasifikace	91
5.6 Rozvoj fonetiky	92
5.6.1 Stará metoda přímého pozorování.....	92
5.6.2 Experimentální fonetika.....	93
5.6.3 Krize fonetiky na konci 19. století	96
5.7 Mladogramatické hnutí	96
5.7.1 Vznik mladogramatického směru.....	96
5.7.2 Kritika mladogramatismu	98
5.7.3 Význam srovnávací a historické gramatiky	100
5.8 Nové směry	101
5.8.1 Lingvistická geografie a dialektologie.....	101
5.8.2 Kazaňská škola.....	104
5.8.3 Moskevská škola	106
5.8.4 Francouzská psychologická a sociologická škola	107
5.8.5 Estetický idealismus	109
5.8.6 Neolingvistika	110
5.8.7 Význam nových směrů	112

6 Evropský strukturalismus.....	113
6.1 Ferdinand de Saussure a ženevská škola.....	113
6.1.1 Vznik strukturální lingvistiky	113
6.1.2 Saussurův život a dílo	114
6.1.3 Kurs obecné jazykovědy.....	115
6.1.4 Synchronní a diachronní přístup.....	116
6.1.5 „Langue“ a „parole“	117
6.1.6 Jazyk jako systém	118
6.1.7 Sémologie a společenský charakter jazyka.....	120
6.1.8 Teorie jazykového znaku	121
6.1.9 Saussurův odkaz.....	125
6.2 Pražská škola	125
6.2.1 Vznik a charakter pražské školy	125
6.2.2 Zakladatel Vilém Mathesius	126
6.2.3 Teze Pražského lingvistického kroužku	128
6.2.4 Klasické období.....	129
6.2.5 Vznik fonologie	131
6.2.6 Morfologie a Jakobsonova teorie privativních protikladů ...	134
6.2.7 Aktuální členění větné	137
6.2.8 Válečné a poválečné období.....	139
6.2.9 Vliv pražské školy na moderní lingvistiku	140
6.3 Kodaňská škola	140
6.3.1 Počátky kodaňské školy.....	141
6.3.2 Zakladatel glosematiky Louis Hjelmslev	141
6.3.3 „Prolegomena“ a základy nové teorie	142
6.3.4 Vztahy a funkce	144
6.3.5 Systém a proces	146
6.3.6 Nová teorie jazykového znaku.....	147
6.3.7 „Komutace“ a ostatní typy záměn.....	150
6.3.8 Postavení glosematiky v současné lingvistice.....	151
6.4 Ostatní strukturalisté a vliv strukturalismu na další vědy ...	153
6.4.1 Západní Evropa	153
6.4.2 Sovětský svaz a východní blok	155
6.4.3 Vliv strukturalismu na další společenské vědy	157
7 Americký deskriptivismus a generativní gramatika	159
7.1 Deskriptivismus – americká forma strukturalismu	159
7.1.1 Zvláštnosti amerického strukturalismu	159
7.1.2 Edward Sapir a důraz na antropologii	162

7.1.3	Zakladatel deskriptivismu Leonard Bloomfield	164
7.1.4	Rozvoj deskriptivismu ve čtyřicátých a padesátých letech..	166
7.1.5	Teorie bezprostředních složek	169
7.1.6	Harrisův distribucionalismus	171
7.1.7	Pike a jeho tagmémika	173
7.1.8	Význam amerického strukturalismu	175
7.2	Generativní gramatika	176
7.2.1	Noam Chomsky a první dvě varianty generativní gramatiky.....	176
7.2.2	První období: <i>Syntaktické struktury</i>	178
7.2.3	Jádrové věty a transformace	180
7.2.4	Druhé období: zavedení sémantické složky	182
7.2.5	Hlubková a povrchová struktura	183
7.2.6	Nové pojetí syntaktické složky	185
7.2.7	Kompetence a „performance“	186
7.2.8	Současný stav a perspektivy generativní gramatiky.....	189
8	Interdisciplinární období	195
8.1	Proměny lingvistiky po druhé světové válce	195
8.1.1	Rozvoj pomezních disciplín	195
8.1.2	Pragmatický obrat	196
8.2	Lingvistika v kombinaci s exaktními a přírodními vědami...	196
8.2.1	Matematická lingvistika.....	197
8.2.2	Formální logika a lingvistika	199
8.2.3	Experimentální fonetika.....	201
8.2.4	Neurolingvistika	203
8.3	Lingvistika a společenské vědy	204
8.3.1	Psycholingvistika	204
8.3.2	Sociolingvistika.....	208
8.3.3	Etnolingvistika	211
8.3.4	Pragmalingvistika a teorie řečové činnosti.....	211
8.3.5	Textová lingvistika	212
8.4	Současná situace	212
	Literatura.....	215
	Seznam obrázků a tabulek.....	221
	Rejstřík	223

Předmluva

Po neúspěšném Pražském jaru bylo na Palackého univerzitě v Olomouci značně omezeno studium tzv. západních jazyků a některé ze „západních“ filologií byly zcela zrušeny; mezi nimi také filologie španělská.* Tehdy mi prof. Miroslav Komárek, v té době vedoucí katedry bohemistiky, nabídl místo na své katedře a svěřil mi mezi jiným přednášky a semináře z dějin lingvistiky. Byla to příležitost, jak se na čas soustředit na obecnou lingvistiku a dějiny lingvistiky. Netušil jsem ovšem, že na to budu mít téměř dvacet let (v období 1976–1981 jsem pomáhal budovat obor španělština na nově zřízené romanistice na Univerzitě Marie Curie-Sklodowské v polském Lublinu).

Protože u nás žádné dějiny lingvistiky neexistovaly a zahraniční publikace byly prakticky nedostupné, rozhodl jsem se to tehdy napravit. Psát objektivně o dějinách této i ostatních společenských disciplín bylo tehdy dost složité. Nakonec se mi podařilo publikovat na pokračování ve formě skript *Stručné dějiny lingvistiky*; poslední, čtvrtý díl vyšel krátce před sametovou revolucí.

Na začátku devadesátých let jsem čtyřdílné skriptum převedl do počítačové podoby a nabídl ho k vydání jako celek. Také jeho pub-

* Stalo se to v krátké době už podruhé. V červnu 1959 přešli prof. O. Bělič a doc. O. Tichý do Prahy na UK a olomoucká hispanistika skončila posledním ročníkem (tři studenti) svou existenci. Fakt, že se o půl roku dříve ujal Fidel Castro vlády na Kubě, tehdy ještě nikoho nezajímal; v únoru si na semináři jeden z uvedených profesorů ještě pochvaloval, že nepřijal nabídku UNESCO působit rok v Havaně, protože tam na začátku roku 1959 vtrhli vousatí bandité a střílelo se tam. Teprve o dva roky později se na UP znovu narychlo budovala hispanistika; v polovině šedesátých let pak počet přijímaných studentů dokonce na krátkou dobu převyšoval počty všech ostatních oborů.

likace narazila na určité překážky, i když jiného charakteru. Nakonec vyšly *Dějiny lingvistiky* v nakladatelství Votobia v roce 1996 a do dnešního dne se dočkaly nákladu téměř pěti tisíc výtisků, což je vzhledem k tématu dost slušný úspěch. Jejich španělský překlad vyšel ve dvou vydáních také ve Španělsku v letech 1998 a 2000.

Přesto jsem rád přijal nabídku nakladatelství Portál na vydání *Malých dějin lingvistiky*, a to zejména z důvodů, které zde stručně vysvětlím. *Dějiny lingvistiky* vznikaly postupně a s přestávkami v průběhu téměř dvaceti let, některé partie tedy zachycovaly vývoj lingvistiky pouze do šedesátých či sedmdesátých let minulého století. Jsou obsáhlé a určené především studentům doktorského studia. Celá druhá polovina *Dějin* je věnována podrobnému popisu soudobého stavu lingvistiky; šlo mi v té době o pokud možno maximální zprostředkování informací o tom, co se právě v lingvistice děje, ale nevýhodou takového přístupu je chybějící odstup od příslušných událostí.

Malé dějiny, které zde předkládám, vznikly v průběhu roku 2003. Použil a rozšířil jsem v nich některé kapitoly pojednávající o klíkových lingvistických školách a směrech (srovnávací a historická gramatika 19. století, lingvistický strukturalismus, generativní gramatika), doplnil jiné části zpracované v původních *Dějinách* příliš stručně, a naopak zkrátil nebo vypustil celou řadu výkladů o směrech, které se dnes jeví jako příliš okrajové nebo mezitím zanikly a nezanechaly v současné lingvistice žádné stopy. Současné interdisciplinární směry, které se dále rozvíjejí, jsou popsány jen stručně v závěrečné kapitole (zájemci o tuto problematiku mohou vyhledat podrobnější informace v původních *Dějinách*).

Text *Malých dějin lingvistiky* má rozsah přibližně jedné třetiny *Dějin*. V této podobě je určen především studentům prvního ročníku filologických oborů, kterým má umožnit poměrně rychlou orientaci v problematice vývoje hlavních lingvistických směrů, škol a postupů. Domnívám se, že by bez takové orientace neměl zůstat žádný student filologie.

Také zájemci o jazyková a lingvistická témata z řad veřejnosti zde najdou základní informace o vývoji lingvistiky, vědy, která se zabývá vývojem názorů a teorií o tak zajímavém a složitém jevu, jako je nepochybně lidská řeč a jednotlivé jazyky.

Kritické poznámky uvítám na adrese cernyj@hotmail.com.

Olomouc 18. ledna 2004

Autor

Lingvistická prehistorie

1.1 Vznik a vývoj člověka

Lidská řeč je podivuhodný komunikační systém, který se rozvíjel spolu s člověkem a patří nepochybně k základním rysům, jimiž se člověk odlišil od ostatní přírody. Proto má studium původu člověka a jazyka mnoho společného, především z toho důvodu, že o jejich vzniku a o nejdelším období jejich vývoje máme dosud jen velmi mlhavou představu. Dokonce je velmi pravděpodobné, že se původ člověka a lidské řeči nikdy nepodaří zcela objasnit. Stačí si uvědomit, že přibližnou představu o našich předcích a jejich jazyce máme pouze z minulosti vzdálené zhruba 5000 let (a to jen o obyvatelích několika málo vybraných starověkých říší), kdežto člověk a jeho řeč jsou na světě odhadem okolo 5 milionů let, tedy tisíckrát déle.

1.1.1 Původ člověka a základní vývojová řada

Úvahy o vzniku člověka se opírají v rámci antropologie a paleontologie o Darwinovu vývojovou teorii, o nálezy kosterních pozůstatků a zubů našich předků a částečně také o nálezy jejich primitivních nástrojů, zbraní a šperků. V poslední době se zdá, že vývoj živočichů včetně člověka neprobíhal tak zákonitě a systematicky, jak jsme byli donedávna na základě Darwinovy teorie zvyklí předpokládat. Dnes se většina vědců spíše přiklání k názoru, že po delších obdobích relativního klidu, během nichž se život na Zemi příliš neměnil, docházelo vlivem přírodních katastrof k prudkým změnám životního prostředí a v jejich důsledku také k poměrně radikálním změnám v živočišné říši.

V odborné i populárně-vědecké literatuře se např. v poslední čtvrtině minulého století živě diskutovalo o příčinách vyhynutí dinosaurů. Teprve náhodný výzkum skupiny geologů Univerzity v Berkeley (Alvarez et al., 1980) vedl postupně k závěru, že se naše planeta koncem třetihor, tj. před 65 miliony let, střetla s obrovským asteroidem, který způsobil zkázu asi 70 % živé přírody.* Byla to zatím poslední velká katastrofa, která způsobila zásadní proměnu živé přírody na Zemi.

O vzniku člověka spolehlivě víme pouze to, že se na Zemi objevil někdy v průběhu tohoto posledního období, které trvalo 65 milionů let. Nejstarší nálezy kosterních zbytků *Australopitheka*, který je považován za nepochybného přímého předka dnešního člověka, jsou staré téměř 4 miliony let a pocházejí z východní Afriky. Stále větší počet badatelů se však přiklání k názoru, že nejstarším známým zástupcem čeledi *Hominidae* byl už *Ramapithecus*, tzv. požírač semen, jehož nalezené dílčí kosterní pozůstatky sahají 14 milionů let do minulosti a podle některých odhadů se na Zemi mohl objevit už před 30–35 miliony let. Od společných předků člověka a lidoopů (i od dnešních lidoopů – šimpanzi, gorily, orangutani a gibboni) se ovšem lišil jen nepatrně a jeho „lidská“ podstata se odvozuje pouze z určitých změn čelistí a uspořádání zubů, což navíc platí o omezeném počtu nálezů.

Určit přesně období, v němž se na Zemi objevil skutečný člověk, je nesnadné zejména ze dvou důvodů: jednak šlo o dlouhý a pomalý postupný vývoj od společných předků člověka a lidoopů, a kromě toho jsou dosavadní nálezy nejstarších forem hominidů stále ještě poměrně vzácné. V tab. 1 uvádíme zjednodušený přehled vzniku a vývoje člověka, který se opírá zejména o data uvedená u V. Mazáka (1986).

1.1.2 „Lidské“ vlastnosti

Mezi základními charakteristickými rysy, kterými se člověk odlišil od ostatní živé přírody, se nejčastěji uvádějí: vzpřímená chůze, ruka, používání nástrojů, zvětšení mozku (myšlení) a lidská řeč. Rozvíjely

* O katastrofě svědčí nálezy z příslušných geologických vrstev na celém světě. Byla způsobena dopadem asteroidu o průměru okolo 10 km do oblasti severního Yucatánu a Mexického zálivu v karibské oblasti. Ten vytvořil kráter o průměru 180 km, vyvolal zemětřesení asi stotisíckrát větší než dosud známá zemětřesení geologického původu, obrovské vlny *tsunami* vysoké desítky metrů, šířící se po celé zeměkouli a pronikající stovky kilometrů do vnitrozemí, několikaleté husté mraky prachu a vodní páry obklopující celou planetu a bránící slunečnímu světlu, následné snížení teploty na zemském povrchu o 10–15 °C a zničení vegetace.

Tab. 1 Předpokládané základní vývojové stupně hominidů

Forma	Přibližné období a základní charakteristika
<i>Homo sapiens</i> „člověk moudrý“	Objevil se před 200–300 tisíci let. Od předcházejícího „člověka vzpřímeného“ se lišil jen málo, především menšími zuby a jemnějšími rysy obličeje. Průměrná kapacita mozku u něho dosáhla 1350–1400 ccm a do současné doby se už neměnila.
<i>Homo erectus</i> „člověk vzpřímený“	Nejstarší nálezy pocházejí z doby před 1,8–1 milionem let. Celkovou tělesnou stavbou se už do značné míry podobal dnešnímu člověku, ale kapacita jeho mozkovny dosahovala asi 800–1300 ccm. Patrně obýval jeskyně a skalní prostředí, používal oheň. Nejstarší nálezy pocházejí z Afriky, ale postupně se rozšířil i do Evropy, Indie, Číny a Indonésie. V jihovýchodní a jižní Asii žil ještě před 300 tisíci let.
<i>Homo habilis</i> „člověk zručný“	Postavou byl ještě dost podobný svým předkům i dnešním lidoopům (malé tělo, dlouhé ruce), ale lišil se od nich především rozsáhlejším používáním kamenných nástrojů a vyšší kapacitou mozkovny (okolo 700 ccm).
<i>Australopithecus</i> – první jistý předchůdce člověka	Vývojově vyspělejší forma než předcházející <i>Ramapithecus</i> ; měl dokonale vyvinutou ruku a téměř dokonale vzpřímenou postavu (bipední chůze – po dvou nohách). Používal primitivní nástroje (klacky, kosti, kameny při lovu a obraně). Nejstarší <i>Australopithecus afarensis</i> měl průměrnou výšku okolo 120 cm, hmotnost přibližně 25–50 kg a průměrný obsah lebky (mozkovna) 495 ccm (u šimpanzů okolo 400 ccm). Nejstarší nálezy z Etiopie a Tanzanie jsou staré 3,8 milionu let. Tvar a velikost zubů svědčí o tom, že byl stále ještě vegetarián.
<i>Ramapithecus</i> „požírač semen“	Patrně nejstarší známý zástupce čeledi <i>Hominidae</i> , a tedy pravděpodobně nejstarší přímý předek člověka. Objevil se přibližně před 12–14 miliony let. Postavou, obličejem a celkovým vzezřením se podobal spíše lidoopům, ale dílčí nálezy (fragmenty) z východní Afriky a severní Indie svědčí o určitých odlišnostech (zejména čelisti a zuby). Žil dlouhé miliony let v travnatých stepích, živil se především semeny, která pojídal vsedě (viz občasné označování <i>Ramapitheců</i> jako „seed-eaters“).

se ve vzájemné souvislosti a není dost dobře možné je od sebe oddělovat. Přesto se zde pokusíme o stručnou rekonstrukci jejich vývoje.

Naši dávní předci žili nepochybně v prostředí tropického pralesa, pohybovali se převážně na stromech a živili se rostlinnou stravou.

Po klimatických změnách, které způsobily ústup pralesa, museli někteří z nich sestoupit na zem a přizpůsobit se novým podmínkám. Na stromech se patrně udrželi pouze silnější jedinci a z nich se vyvinuli dnešní lidoopi.

Nezvyklé a tvrdé podmínky života v novém prostředí nutily naše předky, aby si zvykli na vzpřímený způsob chůze.* Tím se uvolnily přední končetiny k přenášení potravy nebo primitivních zbraní a byly tak dány podmínky k vývoji lidské ruky. Protože při životě na stromech se břemena mohla přenášet pouze v ústech, uvolnila se ústa po sestupu na zem k lepšímu předávání zvukových signálů. Ztížené a nezvyklé podmínky života na zemi nutily naše předky také k důmyslnějším postupům při získávání a zpracování potravy, např. k výrobě primitivních nástrojů a zbraní. Je to jedna z možností, jak v postupném procesu hominizace vysvětlit zvětšování mozkové kapacity a s tím spojené zdokonalování myšlení (o minulých a později i o budoucích možných událostech) a rozvoj lidské řeči.

Základní charakteristiku typicky „lidských“ vlastností uvádíme v přehledu v tab. 2. Zde ještě doplníme krátký komentář o lidském mozku. Pokud jde o vznik a rozvoj lidské řeči, věnujeme se jim v další části této kapitoly (1.2.3).

U lidského mozku je obdivuhodná především jeho relativní hmotnost, která u *Homo sapiens* činí přibližně 1/53 jeho vlastní hmotnosti (Mazák, 1986, s. 68–70). Absolutně nejtěžší mozek byl zjištěn u modré velryby a měl hmotnost 6900 g, ale vzhledem k celkové hmotnosti tohoto největšího savce – 101 000 kg – se jednalo pouze o poměr 1 : 14 637. Nejprůzračnější poměr hmotnosti mozku a ostatních částí těla u živočichů mají šimpanzi (1 : 125–150) a delfini (1 : 132). U *Homo sapiens* kolísá absolutní hmotnost mozku většinou mezi 1200 a 1450 g. U žen bývá mozek o něco menší než u mužů, ale opět je to dáno jejich rozdílnou celkovou hmotností a uvedený poměr bývá stejný. Ostatně zjištěné rozdíly u významných osobností dosvědčují, že velikost mozku nemívá nic společného s inteligencí dané osoby. I. S. Turgeněv měl např. mozek o hmotnosti 2012 g, J. Swift 2000 g, F. Schiller 1785 g, I. P. Pavlov 1653 g, F. Schubert 1420 g, H. von Helmholtz 1350 g, A. France dokonce „jen“ 1071 g. A dosud nejtěžší známý mozek o hmotnosti 2850 g měl jeden slabomyslný londýnský zahradník.

* I dnešní lidoopi, jsou-li nuceni přemísťovat se mimo prales, se často pohybují vzpřímeně, aby měli ve vysoké trávě lepší přehled o okolí a vyhnuli se tak včas nebezpečným situacím.

Tab. 2 Hlavní „lidské“ vlastnosti

Vlastnost	Komentář
Vzpřímená chůze	Předchůdci člověka žili převážně na stromech (i současní lidoopi: šimpanzi, orangutani, gorily a gibboni). K pohybu potřebovali všechny čtyři končetiny. Patrně v souvislosti s klimatickými změnami, které měly za následek ústup pralesa, byli někteří z nich nuceni změnit způsob života a žít na zemi. To postupně vedlo ke vzpřímené chůzi, která byla dokonalá už u <i>Homo erectus</i> . S tím souvisela i změna délky končetin (prodlužování nohou a zkracování rukou), stavba chodidla (klenutí, prsty), změny ve stavbě pánve a páteře atd.
Ruka	Názznaky vývoje ruky se objevují už u předchůdců člověka i u dnešních lidoopů. Po nuceném ukončení života na stromech a přechodu na vzpřímenou chůzi se přední končetiny uvolnily k přenášení potravy a primitivních zbraní, později i k výrobě a používání nástrojů. Velmi dokonalá je zejména možnost jemně a přesně uchopit předměty palcem a ukazováčkem proti sobě.
Nástroje	Primitivních nástrojů používají i lidoopi (např. šimpanzi zastrčí na chvíli stéblo do mraveniště a dostanou se tak k mravencům, kteří jim slouží jako potrava). Za skutečné nástroje se ale považují pouze ty, které jsou vyrobeny s určitým záměrem (např. kamenné mlaty, nože a sekery, oštěpy), nebo dokonce mají sloužit k výrobě dalších nástrojů, a ty jsou vyhrazeny pouze člověku; v říši zvířat se s nimi nikdy nesetkáme.
Myšlení (mozek)	I vývojově nejvyšší zvířata se řídí především instinkty a reagují výhradně na aktuální situaci. O minulosti ani budoucnosti nepřemýšlejí. Teprve u člověka se vyvinulo myšlení, tj. schopnost uvažovat o minulých i budoucích událostech a řídit se podle toho. Souvisí to jistě s postupným zvětšováním jeho mozkové kapacity. U <i>Homo sapiens</i> se zpravidla uvádí jako jeho průměrný objem 1250–1500 ccm. Důležitý je nepochybně fakt, že to představuje přibližně 1/53 lidské hmotnosti, tj. relativně mnohem více než kdekoli jinde v živé přírodě.
Lidská řeč	S myšlením člověka úzce souvisí vývoj lidské řeči. Ta se od ostatních komunikačních systémů živé přírody liší nejen kvantitativně (desítky tisíc znaků – slov), ale i po stránce kvalitativní (konstrukce větných výpovědí, využívání gramatického systému atd.). Mezi její hlavní charakteristické rysy patří podle A. Martineta dvojí artikulace, tj. členění textu do slov a jejich další členění do hlásek (i vyspělé komunikační systémy lidoopů postrádají dvojí artikulaci: skládají se z omezeného počtu neartikulovaných signálů). Myšlení a řeč se nepochybně navzájem ovlivňují. Řeč nemůže existovat bez myšlení. Dodnes se vedou spory o to, zda je možné myšlení bez řeči (epizodické, obrazné apod.).

V některých pramenech se uvádí, že lidský mozek je využit jen z malé části, ale že by příroda v tomto případě tak plýtvala, se zdá málo pravděpodobné. Spíše se přikláníme k názoru, že dosud neznáme celou škálu funkcí, které mozek zastává. Ve hře jsou kromě vědomých činností také nevědomé a podvědomé funkce, které si přinášíme jako dědictví předků, a ty jsou dosud málo prozkoumané.*

1.2 Mluvený jazyk v archaických společenstvích

Po celou dlouhou dobu prehistorie neměl člověk k dispozici žádný způsob záznamu lidské řeči. Ta se proto omezovala výhradně na výpovědi tvořené spontánně v daném místě a čase. Z toho důvodu nemáme a nikdy nebudeme mít možnost takové výpovědi zkoumat.

1.2.1 Problémy výzkumu „pravěkých“ jazyků

Vzhledem k tomu, že se lidé zajímají o původ a vývoj jazyků, snažili se často hledat odpověď na tyto otázky zkoumáním a porovnáváním lidské řeči s dorozumívacími prostředky užívanými v říši zvířat a s vývojem řeči u malých dětí. Takový výzkum ale mnoho světla do těchto otázek nepřinesl. V prvním případě se vždy prokázalo, že se lidská řeč po kvantitativní i kvalitativní stránce od komunikačních systémů zvířat zásadně liší, a to zejména svou **dvojí artikulací** a úzkou **vazbou na myšlení** (srov. tab. 2 dole). V případě malých dětí se sice prokázalo, že se v průběhu prvních pěti let jejich života do jisté míry opakuje vývoj od nulové znalosti jazyka až po jeho více méně dokonalé zvládnutí, avšak zásadní rozdíl je možné vidět v tom, že se dítě učí hotovému jazyku, kdežto lidská řeč se formovala postupně a současně s vývojem člověka, tedy po dobu dlouhých milionů let.

V poslední době se pozornost lingvistů zaměřuje na kreolské jazyky, které vznikly v bývalých koloniích míšením místních jazyků a dialektů s jazyky kolonizátorů. Jejich výhodou je z lingvistického hlediska fakt, že jde o nové jazyky, jejichž vývoj lze většinou sledovat od počátku až do současného stavu.

* O vědomých a nevědomých složkách osobnosti srov. Černý a Holeš, 2004, s. 312–314.

1.2.2 Současné „primitivní“ jazyky

Odpověď na otázky vzniku a vývoje jazyka se někdy hledala také v oblasti tzv. primitivních jazyků. Je pravda, že ještě dnes se na odlehlých místech např. amazonského pralesa najdou archaická společenství, jejichž způsob života připadá modernímu cestovateli velmi primitivní. Je však vhodné si uvědomit, že na světě dnes neexistuje jiná forma člověka, než je *Homo sapiens*. Znamená to, že i ti napohled nejprimitivnější současní lidé mají v zásadě stejnou mozkovou kapacitu a srovnatelné vrozené vlastnosti a schopnosti jako kdokoli z nás.*

Pokud jde o jazyk, také zde se ukázalo, že i ten „sebeprimitivnější“ současný jazyk má všechny základní vlastnosti společné i s těmi „nejrozvinutějšími“ jazyky. Jeho mluvčí mají k dispozici určitou slovní zásobu a při formulování výpovědi se spolehlivě řídí „vnitřními“ gramatickými pravidly i pravidly výslovnosti, která jsou jejich jazyku vlastní, i když je možná dosud nikdo nepopsal a sami mluvčí by je asi sotva dokázali formulovat.** Dá se také bez nadsázky říci, že každý současný jazyk je úzce spojen s myšlením, je strukturován na základě principu dvojí artikulace (text se dělí do slov, slova do hlásek) a dokonale uspokojuje potřeby daného společenství.

Ještě malá poznámka k dokonalosti jazyků. V dějinách lingvistiky se často setkáváme s úvahami o dokonalých a méně dokonalých jazycích. S některými z těchto úvah se ještě setkáme. Pokud ale vezmeme za základ funkční hledisko, tj. budeme zkoumat, do jaké míry jsou jednotlivé jazyky schopny uspokojovat nároky příslušného společenství na vzájemné dorozumívání (přenos informací mezi jeho příslušníky), zjistíme nepochybně, že jsou dokonalé všechny, zvláště když nebudeme vnášet své vlastní představy o komunikačních potřebách do jiných společenství.

* Dovedeno *ad absurdum*, pokud bychom umístili dítě z takového „primitivního“ společenství ihned po narození do české (nebo anglické apod.) rodiny, nepochybně by z něho vyrostl Čech (nebo Angličan) „jako poleno“. Platí to samozřejmě i naopak.

** Na stejném principu je založena naše znalost mateřského jazyka. Ve věku pěti nebo šesti let ho ovládáme, přestože o jeho úředně formulovaných pravidlech nemáme ani potuchy. Ani dodatečná školní výuka na tom mnoho nezmění. Snad jen v případě, že máme systematicky vyučovat svůj mateřský jazyk cizince, jsme nuceni se pokusit příslušná pravidla formulovat nebo se uchýlit k už vypracovaným popisným gramatikám, tak jako to běžně děláme při studiu cizích jazyků.

1.2.3 Hypotézy o vzniku lidské řeči

Vzhledem k tomu, že o počátcích lidského rodu máme jen velmi mlhavou představu, neznáme ani odpověď na otázku o vzniku lidské řeči. Poměrně velké množství teorií, které se tuto otázku snaží řešit, má vesměs charakter sotva prokazatelných hypotéz. Dodnes např. ani nevíme, zda se člověk objevil nezávisle na různých místech naší planety (teorie polygenetická), nebo snad pouze na jednom místě, z kterého se pak postupně rozšířil do celého světa (teorie monogenetická).

Podle současné **genetické klasifikace jazyků**, která dělí všechny jazyky světa do dvaceti rodin, by se dalo předpokládat, že se člověk objevil nezávisle na dvaceti různých místech světa. Původně se v 19. století v rámci srovnávací gramatiky rozlišovalo dokonce až okolo čtyřiceti rodin příbuzných jazyků. Jejich úbytek je dán tím, že se postupně prokazuje příbuznost dalších a dalších rodin. Není pochyb o tom, že se jejich počet bude dále pronikavě zmenšovat. Některé „rodiny“ zahrnují pouze jediný jazyk, např. baskičtinu, ale je to způsobeno tím, že dosud nebyla prokázána její příbuznost s rodinou kavkazských jazyků, kam patrně patří. V rámci nostratické teorie se už dnes uvažuje o příbuznosti celé řady z dosavadních dvaceti rodin jazyků. V krajním případě by se mohla v budoucnu prokázat příbuznost všech jazyků světa, a tím i monogenetická teorie.

V poslední době se tato otázka komplikuje ještě více; objevuje se názor, že i když se člověk patrně mohl objevit na jediném místě, nejspíše ve východní a jižní části afrického kontinentu, mohly se jazyky v průběhu jeho kočování objevovat nezávisle na sobě na několika různých místech.* Kdybychom tento názor chtěli přijmout, museli bychom předpokládat, že se člověk sice objevil na jediném místě na světě, ale v té době byl jeho dorozumívací systém tak primitivní, že skutečné jazyky se vyvinuly nezávisle na sobě až v průběhu jeho migrace. Za současné situace to nelze vyloučit ani prokázat.

Ponecháme-li stranou mytologické a náboženské názory o vzniku člověka a jazyka nadpřirozenou cestou, dá se většina dosavadních teorií rozdělit do čtyř skupin, které pro samé počátky lidské řeči zdůrazňují zásadní vliv citoslovcí, zvukomalebných slov, gest nebo povelů. Je pravděpodobné, že všechny tyto faktory mohly hrát při vzniku jazyka důležitou úlohu, ale sotva lze přijmout, že by některý z nich měl výsadní postavení. Z lingvistického hlediska se zdá nejprijatelnější Hockettova teorie tzv. předřečového stadia, která naznačuje možnost,

* Myšlenka o monogenezi lidstva a polygenezi jazyků se objevuje např. u Hagège (1998).